

4. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский / под ред. В.В. Давыдова. – М. : Педагогика, 1991. – 480 с
5. Давыдов В.В. Вклад Э.В. Ильенкова в теоретическую психологию / В.В. Давыдов // Вопросы психологии. – 1994. – № 1. – С. 131–135.
6. Ильенков Э.В. Философия и культура / Э.В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
7. Зиммель Г. Избранное. Том. 1. Философия культуры / Г. Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – 671 с.
8. Кічук Н.В. Формування творчої особистості вчителя / Н.В. Кічук. – К. : Либідь, 1991. – 96 с.
9. Крылова Н. Б. Формирование культуры будущего специалиста / Н.Б. Крылова. – М. : Высшая школа, 1990. – 142 с.
10. Культурная деятельность. – М.: Наука, 1981. – 237 с.
11. Левин В.А. Искусство быть собой / В.А. Левин. – М. : Знание, 1991. – 256 с.
12. Мамардашвили М. Как я понимаю философию... / М. Мамардашвили / сост. и предисл. Ю.П. Семенов. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
13. Петухов В.В. Природа и культура / В.В. Петухов // Вестник МГУ. – Серия 14 «Психология». – 1993. – № 3. – С. 41–61.
14. Радул В.В. Фактори соціальної зрілості студентів педвузу / В.В. Радул. – К., 1994. – 144 с.
15. Радул В.В. Соціальна зрілість молодого вчителя / В.В. Радул. – К. : Вища шк., 1997. – 269 с.
16. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К. : Рад.школа, 1976.
17. Тайлор Е.Б. Первобытная культура / Е.Б. Тайлор. – М., 1989.
18. Уатхед А.Н. Избранные работы по философии / А.Н. Уайтхед. – М., 1990.
19. Ушинский К.Д. Проект учительской семинарии / К.Д. Ушинский / Сочинения. – М., 1948.
20. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франкл. – М., 1992.
21. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. – М., 1973.
22. Эшби У.Р. Конструкция мозга. Происхождение адаптивного поведения / У.Р. Эшби. – М., 1962.

УДК 171.1

КЕРУВАННЯ УНІВЕРСИТЕТСЬКИМ ЖИТТЯМ У ЧАСИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Радул О.С., д. пед. н., професор,
професор кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти
*Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

У статті розглядається процес формування виконавчих органів та адміністративних службовців у європейських університетах у Середні віки. Автор проаналізував організацію органів управління в університетах Болоньї та Парижа, що слугували моделями для інших вищих навчальних закладів, і розкрив особливі риси управління в англійських та німецьких університетах у XII – XV ст. Також було визначено та досліджено управлінські функції ректора, канцлера, деканів, педелів, професорів і таких колегіальних органів, як комітети та ради.

Ключові слова: *університет, управління, ректор, канцлер, головний комітет, Середньовіччя.*

В статье рассматривается процесс формирования исполнительных органов и административных служащих в европейских университетах в Средние века. Автор проанализировал организацию органов управления в университетах Болоньи и Парижа, которые служили моделями для других высших учебных заведений, и раскрыл особые черты управления в английских и немецких университетах в XII – XV вв. Также были определены и исследованы управленческие функции ректора, канцлера, деканов, педелей, профессоров и таких коллегиальных органов, как комитеты и советы.

Ключевые слова: *университет, управление, ректор, канцлер, главный комитет, Средневековье.*

Radul O.S. MANAGING THE UNIVERSITY LIFE IN THE MIDDLE AGES

The article studies the formation process of executive bodies and administrative officials in the European universities in the Middle Ages. The author analyses the managing bodies' organization in the universities of Bologna and Paris which served as the models for other higher educational institutions and reveals the distinctive features of management in English and German universities in the XII–XV centuries. There are also defined and examined the managing functions of the rector, chancellor, deans, bulldogs, professors and collegial bodies like boards and councils.

Key words: *university, management, rector, chancellor, general board, the Middle Ages.*

Постановка проблеми. Пошук нових шляхів управління вищими навчальними закладами актуалізує звернення до минулого досвіду. Перші посадові особи, управ-

лінські структури виникають у середньовічних університетах (насамперед у Болоньї та Парижі), які стали орієнтирами для утворення інших університетів Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші ґрунтовні дослідження раннього періоду історії західноєвропейських університетів здійснено вітчизняними дослідниками XIX ст. В. Ігнатовичем [3; 4] та М. Суворовим [12]. Їхні праці не втратили свого значення і сьогодні. У радянський час відзначимо видання Воронежським педагогічним інститутом збірки першоджерел – документів з історії виникнення та діяльності університетів до XV ст., перекладених з латини, яка є чи не єдиною такою працею. У 90-ті рр. XX ст. – на початку XXI ст. група європейських вчених під егідою Кембриджського університету та керівництвом швейцарського професора В. Руогга опублікувало ґрунтовне чотиритомне дослідження історії європейського університету, перший том якого присвячений добі Середньовіччя [13]. На підставі різних джерел нами в 2011 р. була опублікована монографія з історії вищої школи Європи [10].

Постановка завдання. Стаття присвячена висвітленню лише одного аспекту дослідження – керування університетським життям у ранній період його історії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як уже зазначалося, в ранній період історії європейських університетів дві вищі школи – Парижа і Болоньї – стали орієнтирами для інших в організації всього університетського життя, зокрема і в керівництві ним, формуванні стосунків між студентами та викладачами.

Так, у Болоньї ініціаторами створення університету стали студенти, які входили до різних земляцтв. У першій половині XIII ст. дрібні земляцтва злилися у дві великі корпорації – університет ультрамонтанів (гостей із-за Альп) та університет цитрамонтанів (із різних італійських міст). Ці два університети поділялися на дрібніші об'єднання – «провінції», або «королівства». В обох університетах панували юристи, ректором міг стати тільки юрист. Водночас у Болоньї було й чимало студентів, які вивчали медицину та вільні мистецтва і гнітилися своєю залежністю від юристів. А тому згодом медики з артистами утворили новий університет зі своїм ректором, що офіційно було затверджено в мирній угоді юридичного університету з містом у 1316 р. [12, с. 13–21].

Університет медиків і артистів обирав ректора почергово з представників усіх чотирьох націй – ломбардської, ультрамонтанської, тосканської та римської. Згідно зі статутами ректором міг стати тільки студент, записаний до університетських книг. Він повинен пройти два роки навчання медицині, досягти 25-річчя, бути кращим за інших у науках і чеснотах. Забороняло-

ся обирати тих, хто вивчав на час виборів граматику й хірургію. Студенти голосували, кидаючи до урни чорні або білі кульки. Обирався ректор на один навчальний рік. Проголошуючи присягу, новообраний ректор обіцяв всіма силами служити найкращому розвитку університету, бути справедливим до студентів, дотримуватися статутів і слідкувати, щоб усі інші також дотримувалися їх. У 1482 р. ректором університету медиків і артистів був обраний Юрій Котермак (Дрогобич) [7].

Загалом від ректора навіть в італійських університетах вимагалось духовне звання або безшлюбність. З одного боку, шлюб і наука у Середні віки вважалися несумісними, а з іншого боку, ректор мав право судити членів університету, більшість з яких були представниками духовництва, а мирянин не міг судити духовних магістрів і школярів. Однак для ректора достатньо було мати нижчий ступінь духовного сану, монах же ніколи не міг бути обраним ректором [12, с. 78].

Наголосимо, що Болонський університет охоплював тільки студентів. Університет студентів укладав угоду з тими професорами, чиї лекції вони хотіли слухати й під керівництвом яких хотіли навчатися, домовлялися стосовно гонорарів, приміщення для аудиторій. Професори, як і школярі, присягалися коритися університетським статутам і ректорам. Ректори могли штрафувати їх за невиконання правил і викликати до суду, позбавляти їх права на читання і не давати їм відпустку.

На зразок Болонського утворилися й інші італійські університети. Загалом вони були типом міського, комунального університету. Часто навіть ініціаторами їх створення були комуни Італії, зокрема в Сієні, Перуджі [11, с. 43]. Наприклад, у Болоньї існувало кілька органів, для діяльності яких у самому університеті не було внутрішнього осередку: 1) корпорація школярів; 2) колегія докторів; 3) болонський архідиякон і болонський архієпископ, які давали ліцензію на підставі іспитів, що проводили доктори; 4) німецька нація, яка трималася окремо під своїми прокураторами. Об'єднувальним осередком ставало місто, яке, зібравши ці органи воедино, або надавало законної сили університетським постановам або відхиляло їх. Місто дивилося на університет як на складник свого устрою, а на ректорів як на своїх посадових осіб.

У Падуї, Перуджі, Флоренції, Сієні та інших містах були укладені університетські статuti, паралельно з якими діяли статuti, укладені школярами. У разі суперечностей треба було слідувати міським статутам,

оскільки статути школярів затверджувалися також містом. У порівнянні з цими університетами в Неаполі не місто, а король мав владу над усім: давав ліцензію, керував судом через свого королівського суддю, утримував професорів, він же поєднав урядовий елемент з корпоративним [12, с. 111–115].

Прообразом для іншої групи університетів став Париж. Тут університет виник у зв'язку із церковними організаціями та під впливом церковної влади. Найближчими до заснування університету стали три школи: кафедральна школа Нотр-Дам під керівництвом канцлера та двох монастирських – абатства св. Женев'єви та абатства св. Віктора. Саме в шкільній області св. Женев'єви почався процес утворення земляцтв, а біля собору Нотр-Дам на початку XIII ст. не школярі, а магістри утворили корпоративне об'єднання під дирекцією кафедрального канцлера, який і став головою Паризького університету. Коли пізніше до нього приєдналися нації, то особливості професорської корпорації вплинули й на них, оскільки в межах націй будь-яке управління справами зосереджувалося в руках магістрів – членів нації, а не школярів.

У Парижі виникли факультети, які згодом поширилися на інші університети. Очолювали факультети декани, які обиралися магістрами зі свого середовища на півріччя. Декани наглядали за читанням магістрами лекцій, контролювали екзамени, головували на зборах факультетів, піклувалися про прибутки, пільги та права своїх факультетів [2, с. 18].

На артистичному факультеті декана не було. Цей факультет утворювали чотири автономні корпорації – нації (земляцтва), у яких активна роль належала магістрам, а не школярам. Кожну націю очолював прокуратор, а на чолі усіх об'єднаних націй стояв ректор. Магістри трьох інших факультетів були осторонь усіх націй, але школярі цих факультетів входили до національних корпорацій разом з артистами, тому що зазвичай одночасно з навчанням на старших факультетах викладали на факультеті мистецтв молодшим студентам. Згодом чотири нації почали обирати собі ректора, тому посада декана на факультеті мистецтв не передбачалася. Спочатку ректора обирали зі свого середовища тільки бакалаври богослов'я (магістри факультету мистецтв, які одержали вчений ступінь на богословському факультеті), не доктори, згодом ректора починають обирати прокуратори. Якщо ректор під час перебування на ректорській посаді бажав отримати ступінь на одному з вищих факультетів, він мусив піти з цієї посади.

Прокуратори та ректор повинні були захищати студентів, якщо їх притягали до суду, наглядали за їхньою поведінкою, за порядком в університеті тощо. Будучи головою чотирьох націй, ректор поступово стає таким же представником артистичного факультету, яким на інших були декани, а згодом, у другій половині XV ст., об'єднує своєю владою увесь університет. Це було цілком природно, оскільки артистичний факультет був найбільшим. Поступово ректор зосереджує у своїх руках керівництво всім університетом: починає скликати загальні збори, головує на них і слідкує за виконанням його постанов. З часом в обов'язки ректора входило управління всім університетом, підтримка в ньому порядку, видання обов'язкових для студентів постанов, розв'язання суперечок між членами університету, влаштування свят, святкових процесій, йому присягалися новоприбулі студенти, у нього вони записувалися у матрикули тощо.

У ранній період історії Паризького університету основна влада належала канцлеру. Водночас як лектор університету він у дечому підпорядковувався і ректору, що відрізняло позицію канцлера в Паризькому університеті від інших.

Діяли і загальні університетські збори, членами яких були представники від усіх автономних одиниць – чотирьох націй і трьох факультетів, при цьому кожен із них мав по одному голосу. Скликав загальні збори та головував на них ректор. На загальних зборах обговорювалися питання стосовно привілеїв, спільних для всіх членів університету та стосовно однієї із семи автономних організацій, які могли розв'язуватися нею самою. Так, у 1333 р. університет знищив в одній із націй поділ на провінції, у 1389 р. зобов'язав бакалаврів теології жити в Парижі до одержання ліцензії. У таких справах втручання університету вимагалось за умови, якщо окрема корпорація відчувала себе слабкою, щоб самостійно змусити своїх членів підпорядковуватися її рішенням. У такому разі університет, по суті, тільки санкціонував своїм авторитетом постанови після їх попереднього обговорення на факультетах чи у націях.

Ректор міг запрошувати на збори деканів і прокураторів націй, а також керівників колегій.

У Паризькому університеті на факультетських зборах трьох вищих факультетів і на зборах кожної нації окремо голоси подавалися всі до одного, прагнучи досягти єдності. На зборах факультету мистецтв кожна нація мала по одному голосу, незважаючи на кількість її членів. Нації обговорювали пи-

тання відокремлено, а прокуратор повідомляв їхнє рішення загальним зборам, членами яких були представники націй, а інколи й усі магістри [2, с. 16–21; 12, с. 22–38].

Загалом, як зазначає дослідник середньовічних університетів М. Суворов [12], університетський уряд становили кілька конкуруючих установ: ректор і канцлер, абат св. Женев'єви з його канцлером, факультети з деканами, нації з прокураторами, капітул кафедральної церкви, збори всіх магістрів тощо – всі ці установи діяли поруч, не знаючи справжніх меж своїх повноважень.

Отже, основними посадовими особами в університетах Парижа і Болоньї були ректор, канцлер, декани, прокуратори. Формуються й колегіальні органи управління – загальні та факультетські збори. Поступово ці явища поширюються на інші університети середньовічної Європи з певними особливостями.

Зокрема, в англійських університетах посада ректора не закріпилася. Головною особою в Оксфорді та Кембриджі був канцлер. Спочатку він призначався єпископом із духовних осіб для нагляду за студентами, він був і верховним суддею у справах університету, а також у суперечках між університетом і містом. Канцлер контролював дії міської поліції, особливо з нагляду за якістю і кількістю продуктів, за чистотою вулиць, за поведінкою торговців тощо. У його розпорядженні знаходилося кілька підлеглих для виконання доручень, дві тюрми. Однак особливої сили для виконання його наказів стосовно городян, які порушували університетські привілеї, не було. Канцлер мав визнане папами право на такі важливі засоби покарання в Середні віки, як церковний осуд і відлучення від церкви. У разі потреби канцлеру для захисту прав і привілеїв університету для підтримки порядку надавалося право вимагати озброєної допомоги від шерифа та міської влади.

Поступово влада канцлера розширювалася, а залежність від єпископа зменшувалася. Наприкінці XIII ст. посада канцлера стає виборною. Університет спочатку обирав його на короткий термін, а з XV ст. – довічно. Це могли бути єпископи або високі державні сановники. Такий високоставлений канцлер призначав представника – віце-канцлера – із директорів колегій за погодженням університету або ж навіть надавав університету право обирати канцлера разом із двома прокураторами, його помічниками. Канцлер в англійських університетах не читав жодних курсів [3, с. 56–60; 12, с. 134].

Німецькі університети зазнали впливу і Болоньї, і Парижа. Болонський вплив позначився в тому, що деякий час в окре-

мих університетах студенти допускалися до здійснення корпоративних прав разом з магістрами та докторами. Наприклад, за статутами Празького університету ректором міг бути законнороджений чоловік 25 років бездоганної репутації, що мав хоча б нижчий ступінь духовного сану і не був монахом. У виборах ректора брали участь представники всіх чотирьох націй [6].

Під час заснування німецьких університетів за паризьким зразком зазвичай призначалися канцлери. Однак, на думку М. Суворова, він більше нагадував італійського, ніж паризького чи оксфордського канцлера. Основним у його роботі було право надавати ліцензію на підставі іспитів, що проводили доктори та магістри. З часом право надання ліцензії канцлером відбувається не особисто, а через професорів, деканів факультету [12, с. 139].

Загалом вищими органами управління в німецьких університетах були генеральна рада, або генеральний собор, і ректор.

Генеральна рада, або генеральний собор, – це збори докторів (осіб, що мали вищий науковий ступінь на трьох вищих факультетах) і магістрів (осіб, які мали вищий науковий ступінь на факультеті мистецтв), скликаних ректором. Оскільки артистичний факультет завжди був найчисельнішим, доцільним було визнано голосування по факультетах. Кожен факультет мав один голос, при цьому неважливо, скільки докторів було на факультеті, один чи декілька.

Голосування на факультетах було невідповідним, бо людей скликалося багато, а питання вирішувало кілька осіб. Тому права зборів було частково покладено на комітет, який також інколи називали радою, а інколи консисторією чи сенатом. Зазвичай до складу такого органу могли входити ректор і декани (як у Кельні) або ректор, декани і прокуратори націй (як у Відні). Загалом, чим ближче до нової історії, тим помітнішою була тенденція заміни пленарних зборів радою чи сенатом.

Ректора в німецьких університетах називали головним членом академії, першим академічним громадянином, монархом. Тільки член корпорації міг бути обраний ректором. Вибори ректора відбувалися або на пленарних зборах, або в комітеті. Кожен університет розробив свою процедуру обрання ректора. Про участь студентів у виборах ректора вже не йшлося. Обирали ректора зазвичай на півріччя – на Пасху та восени; у Кельні – на квартал, як у Парижі.

Обов'язками ректора у німецьких університетах були такі:

1) імматрикуляція (внесення до списків), яка відбувалася протягом року й вимагала

з'ясування низки обставин (чи насправді студент бідний, чи дійсно він навчався в інших університетах, чи він просто хоче користуватися привілеями університету і под.);

2) нагляд за виконанням усіх статутів і збереженням університетських привілеїв, загальних і факультетських;

3) скликання загальних зборів;

4) нагляд за поповненням прибутків;

5) нагляд за будівлями;

6) керівництво урочистими актами університету;

7) нагляд за поведінкою;

8) академічний суд над усіма членами університету.

Ректор міг розв'язувати проблеми університету сам, або з радниками чи комітетами, що обиралися корпорацією, або на підставі рішень загальних зборів. Так, в університетському суді Відня під головуванням ректора засідали 12 членів: 4 прокуратори від націй, 4 декани від факультетів, 4 сеньйори – по одному з кожного факультету [4, с. 105; 12, с. 145–146].

Для безпосереднього виконання різних адміністративних доручень ректору допомагали різні посадові особи: нотаріуси, секретарі, синдики (для ведення судових справ і ділових стосунків), казначеї, колектори (для завідування доходами), конвентори (для нагляду за шкільними гуртожитками). Існувала й посада проректора як заступника ректора в разі потреби.

Поширеною в усіх університетах була посада педеля (адміністративної особи), яка виникла в Болонії та Парижі. У Паризькому університеті кожний факультет і нації мали своїх педелів, великого та малого, які обиралися щорічно. У документах Паризького університету обумовлювалися обов'язки педелів. Так, вони доводили до відома учнів накази магістрів, були присутніми на екзаменах, на диспутах, церковних службах, виконували поліцейські функції в навчальних приміщеннях, охороняли порядок і спокій, оголошували час зібрань і служб, щовечора ознайомлювалися з розпорядженнями декана на наступний день [8].

Посада факультетського педеля вважалася дуже почесною, тому більшість педелів були дворянами. А в Оксфорді дворянство було необхідною умовою для одержання цієї посади. У німецьких університетах загальноуніверситетський чи ректорський педель також був особливою особою. Він обирався із середовища магістрів і школярів, часто після посади педеля людина ставала ректором. Педелі платню не отримували, однак їхні прибутки під іматрикуляції, видачі документів і под. були суттєвими [12, с. 148–149].

Своєрідним середньовічним менеджером був і вчитель вищої школи. В університетах студенти були учнями певного вчителя. Після прибуття в університетське місто студент повинен був показатися університетській владі, однак реально він уважався членом університету тільки після запису до школи конкретного викладача. В одному з перших документів Паризького університету (1215 р.) зазначалося: «Ніхто в Парижі не може вважатися студентом, якщо він не має певного учителя» [9, с. 36].

Для вибору давалося кілька днів, за Болонськими статутами 1405 р. – 15 днів [5, с. 95]. Вибір відбувався за порадою земляків або на підставі найбільшої популярності того чи того викладача. Часто студенти, зокрема в Італії, Англії, проживали разом з учителем, винаймали разом із ним квартиру.

Учитель зобов'язаний був вести список матрикульованих ним студентів. Певною мірою він відповідав за поведінку студента, учив його, був для нього постійним покровителем, піклувався про нього, витягував його із в'язниці (якщо той потрапляв до неї), захищав перед факультетом, представляв його до іспитів на вчений ступінь. Однак із часом юрисдикція, якою володіли спочатку викладачі, надається університетським чиновникам (ректору, канцлеру) [1; 12].

Основна ж відповідальність учителя полягала в гарантії навчальних успіхів своїх учнів. Учитель визначав, коли студент, що протягом кількох років був пасивним слухачем на лекціях і диспутах, буде готовим до «визначення» чи бакалаврату та стане активним його помічником. Такі помічники забезпечували відповіді на диспутах, читали деякі з екстраординарних лекцій студентам-новачкам, готуючи їх до наступних лекцій учителя. Вчитель визначав час представлення свого учня як сформованого бакалавра (*baccalarius formatis*) для ліцензії (*licentia*) і докторських іспитів. З іншого боку, майбутній бакалавр, зокрема в Парижі, присягався, що буде проходити інцепцію (акт, який знаменував отримання вченого ступеня магістра) під керівництвом того магістра, який готував його до екзамену, або під керівництвом іншого, але з дозволу першого [9, с. 79].

Отже, з виникненням перших університетів у Середні віки формуються керівні органи управління університетами. Основними посадовими особами були ректор, канцлер, декан, прокуратор, керівними органами – загальні збори, генеральна рада, або генеральний собор, які поступово замінювалися на раду/сенат. Поширеною адміністративною посадою була посада педеля

ля. Певні адміністративні функції стосовно студентів виконували й викладачі. Цей період існування університетів був найдемократичнішим.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верже Ж. Средневековый университет: учителя / Ж. Верже // *Alma mater. Вестник высшей школы.* – 1997. – № 2. – С. 43–46.
2. Ивановский В. Народное образование и университеты в средние века / В. Ивановский. – М. : Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1898.
3. Игнатович В. История английских университетов / В. Игнатович // *Журнал Министерства народного просвещения.* – СПб., 1861. – Ч. CXI, отд. 1. – № 7. – С. 32–70.
4. Игнатович В. Немецкие университеты в развитии их исторической и современной жизни / В. Игнатович // *Журнал Министерства народного просвещения.* – СПб., 1863. – Ч. CXVIII, отд. 3. – № 1. – С. 222–253.
5. Из болонских уставов (1405 г.) // *Документы по истории университетов Европы XII – XIV вв.* : [учеб. пособие / вступит. ст., пер. и примеч. Г. Липатниковой / под ред. А. Москаленко]. – Воронежский гос. пединститут, 1973. – С. 95–97.
6. Из уставов Пражского университета (вторая половина XIV в.) // *Документы по истории университетов Европы XII–XIV вв.* : [учеб. пособие]. – Воронежский гос. пединститут, 1973. – С. 86–87.
7. Исаевич Я. Юрій Дрогобич / Я. Исаевич // *Жовтень.* – 1968. – № 8. – С. 32–81.
8. Обязанности педелей парижских «наций» (XIII в.) // *Документы по истории университетов Европы XII–XIV вв.* : [учеб. пособие]. – Воронежский гос. пединститут, 1973. – С. 78.
9. Постановление папского легата Роббера де Курсон о студентах и магистрах парижских школ (1215 г.) // *Документы по истории университетов Европы XII–XIV вв.* : [учеб. пособие]. – Воронежский гос. пединститут, 1973. – С. 34–36.
9. Присяга парижского бакалавра (1280 г.) // *Документы по истории университетов Европы XII–XIV вв.* : [учеб. пособие]. – Воронежский гос. пединститут, 1973. – С. 79–80.
10. Радул О. Історія вищої школи Європи (V ст. – середина XX ст.) : [монографія] / О. Радул. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. – 536 с.
11. Рутенбург В. Университеты итальянских коммун / В. Рутенбург // *Городская культура. Средневековье и начало нового времени.* – Л. : Наука, 1986. – С. 43–51.
12. Суворов Н. Средневековые университеты / Н. Суворов. – М. : Товарищество И.Н. Кушнерев и К, 1898. – 245 с.
13. *A history of the University in Europe / General Editor W. Ruegg.* – Cambridge University Press. – 1991. – Vol. I.